

О. І. ГАЛЕНКО (Київ)

ПРО ТАТАРСЬКІ НАБІГИ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Хоча про набіги, або рації, Кримського ханату на сусідні держави добре відомо, вони досліджені вкрай мало. Поодинокі спроби оцінити їхній вплив на економіку та демографію робилися дослідниками історії самого Кримського ханату, Османської імперії¹ та Московії². Активніше цікавилися цією проблемою польські історики, причому їхні спостереження переважно стосуються володінь Речі Посполитої на Україні, що найбільше потерпали від набігів³. Проте загалом справа не посунулася далі постановки проблеми. Я. Дашкевич, обґрунтовуючи актуальність наукового дослідження ясиря, звертає увагу на те, що на сьогодні навіть не існує повного реєстру татарських нападів на Україну⁴. Очевидно, що без географічних та хронологічних контурів виснуть у повітрі спроби пояснити такі важливі аспекти організації набігів, як причини, мотивація, не кажучи про встановлення їхнього впливу на економіку, демографічно-соціальні наслідки. Причому останнє однаково важливе як для постраждалих країв, зокрема Молдавії, Валахії, Угорщини, України, Польщі, Московщини, Черкеси, Ірану, так і для організаторів нападів — Кримського ханату та Османської імперії.

Одне із заплутаних питань у рамках проблеми набігів — це їхній зв'язок із зовнішньою політикою Гереїв та Османів. Набіги справедливо вважали військовою акцією, і, з точки зору сучасного міжнародного права, їх можна розцінювати як акт агресії. До того ж вони підпадали під дію мирних угод, що укладалися з Кримом чи Портою. Проте після кожного набігу не відбувався обмін посольствами і не укладалися мирні угоди — рації ніколи не служили приводом для укладання мирних угод. Отже, здається, що набіги не сприймалися сучасниками як справжня війна, але завжди залишалися засобом політичного тиску. Чим вони були насправді в очах нападників та потерпілих, поки що залишається загадкою, що відноситься до історичної антропології. Просто історики ніяк не з'ясують питання про характер стосунків між Кримським ханатом та Османською імперією. Описувати їх поняттям "васалітет" — значить бездумно покладатися на європейський досвід, який у даному випадку нічого не пояснює. А без цього не знайти відповіді на питання, наскільки самостійною була зовнішня політика Гереїв? Словом, для того, щоб застосовувати до рацій сучасний термін "агресія", треба відповісти на цілу низку непростих запитань...

Як видно, проблема набігів є складною і багатоплановою, а до того ж — актуальною. І не лише тому, що рації, навіть за орієнтовними підрахунками, викликали значні переміщення населення і були одним з найважливіших явищ в історії народонаселення на Україні. Справа в тому, що повстання козацтва — центральна проблема історії України, в той чи інший спосіб пов'язується дослідниками з татарськими набігами. Проблема набігів, з іншого боку, є центральною в історії кримських татар, які тепер стали громадянами України. Тому ретельне дослідження й відверте обговорення цієї проблеми набуває політичної гостроти. Натомість, здається, українознавці комфортно почувають себе в ролі суддів, а не дослідників, повторюючи звинувачення, висунуті проти татар істориками минулих поколінь. Цей застій в історичному цеху відгукується наростаючою ксенофобією викладу не лише історії, а й літератури, географії та інших предметів гуманітарного циклу в шкільних та університетських підручниках⁵.

Щоб виробити нову стратегію, треба проаналізувати, як історики до сих пір пояснювали набіги і які були підстави для їхніх висновків. Це й становить завдання даної статті.

Вже стало аксіомою те, що відлік кримських набігів на Україну слід вести з походу на чолі з ханом Менглі Гереем на Київ 1482 р., а їх причину слід шукати у загарбницькій політиці Османської імперії, до якої автоматично по османському завоюванню 1475 р. прилучився і Кримський ханат.

З цього видно, що самі набіги уявлялися політичним засобом, і для пояснення їх суті закликала переважно політична аргументація. Вона зводилася до наступного: 1. Кримський ханат дотримувався союзних стосунків з Великим князівством Литовським до, але відмовився від них **після** османського завоювання. 2. Османська імперія проводила агресивну, загарбницьку політику в Північному Причорномор'ї, що проявилася у численних війнах проти Молдавії, Польсько-Литовської держави, Московщини, Черкесії. Набіги виступали засобом збройної агресії. 3. Кримський ханат, силами якого здійснювалися набіги, був слухняним знаряддям агресивної політики Османської імперії.

Що ж до економічних мотивів, то історики пояснювали їх відсталістю економіки, яку компенсували надходження від работорівлі. У добу романтизму набули популярності пояснення набігів вродженою войовничістю татар.

Про вроджену татарську хіть до війни, як причину набігів, уже ніхто серйозно не говорить. Будь-які спроби обґрунтовувати набіги економічною неспроможністю Кримського ханату теж повисають у повітрі, доки економіка держави залишається недослідженою. Політична ж аргументація викликає чимало заперечень.

По-перше, існують повідомлення джерел про походи татар за полоном на Україну і до 1475 р.⁶ Отже, якщо набіги були агресією, то виходить, що Крим розпочав агресію проти Великого князівства Литовського ще до османського завоювання. Це суперечить союзницьким відносинам між Литвою та Кримським ханатом, а отже, дійсно, набіги не були пов'язані з ними.

По-друге, листування Менглі Герее з московським царем Іваном III⁷ переконливо свідчить про те, що походи кримців на Україну були результатом московсько-кримського альянсу, спрямованого проти Золотої Орди та Великого князівства Литовського. Отже, набіги часів Менглі Герее на Україну не зачіпали васальних стосунків з державою Османів. Таким чином, зміна союзника з Литви на Московщину й османське завоювання Криму є випадковим збігом у часі. До всього не варто забувати, що османці ніколи не завойовували Кримського ханату: під час експедиції 1475 р. вони загарбали лише генуезькі колонії та князівство Феодоро. Зайвим доказом неутручання османців у справи степової частини півострова є напад золотоординського хана Ахмата, який поставив намісником якогось Джанібєка (Зенебека — в російських джерелах). Тому приписувати османцям контроль над кримськими ханами, які до того ж тішилися з 1502 р. до 1551 р. найвищими титулами хакана та падишага, можна, тільки ігноруючи свідчення джерел.

По-третє, принаймні до кінця XVII ст. хани, як показують студії Г. Іналджика, мали у своєму віданні зносини Порти з Річчю Посполитою та Московщиною⁸. Отже, нема підстав перекладати відповідальність за кримсько-татарські рації в період їх найбільшого розвитку виключно на політику Порти.

По-четверте, дослідження в галузі воєнної історії Османської імперії доводять, що її можливості щодо агресії були досить обмежені географіч-

ними, політичними, матеріальними та іншими — аж до психологічних — факторами⁹. Тому теза про агресивну загарбницьку суть Османської держави, яка тривалий час була аксіомою, тепер не витримує критики.

Список заперечень можна продовжувати, але на останок варто було б зазначити, що татарські напади дійсно дуже часто не відповідали політиці Османської держави.

Рації не раз прямо суперечили політичному курсу Османів. Наприклад, центральний османський уряд уже з 1525 р. відчував незручність від своєї неспроможності утримати мир на кордоні — добросусідські стосунки мусили відвернути Польське королівство від союзу з Угорщиною, завоювання якої стало тоді головною метою османської політики¹⁰. Тоді, напередодні кампанії, що скінчилася для Угорщини Мохачським погромом 1526 р., султан Сулейман I (правив 1520—1566 рр.) уклав перше перемир'я з королем Сигізмундом Старим (правив 1506—1548 рр.) на три роки, яке було продовжене 1528 р. — на 5 років, а 1533 р. — до смерті одного з монархів. Султан навіть здійснив похід на Молдавію 1538 р., поклавши край планам молдавського воєводи Петру Рареша захопити в Польщі Покуття¹¹. Тоді ж він відібрав у Кримського ханату фортецю Джан-Керман (Очаків) і домовився про делімітацію кордонів з Польсько-Литовською державою¹². Щирість своїх намірів султан підтвердив навіть обіцянкою Сигізмундові Старому (1540 р.) відпустити додому всіх захоплених татарами полонених, яких (тільки) знайдуть у районі Кілії, Ак-Кермана та Озі (Очакова) і які побажають повернутися¹³.

З іншого боку, рації на Україну та Московщину не були єдиним проявом воєнної активності Порти такого типу, якщо згадати хоча б кампанії в Персії та Угорщині, де постійні рейди по тилах супротивника мали важливе оперативне значення. Проте кримці, траплялося, не бажали брати в них участь, маючи більш безпечне джерело воєнної здобичі під боком. Відмова кримців воювати за Османів у дальніх виправах не одному ханові коштувала престолу. За це було усунуто з престолу 1596 р. Газі Герей II (правив 1588—1596, 1597—1607 рр.). Щоправда, наступного року йому вдалося повернути собі престол, а от Інайет Герей (1635—1637) саме за таку відмову було страчено. Зазвичай, кримські інтереси збігалися з османськими лише тоді, коли треба було йти війною на Україну, московське прикордоння або Черкесію. Проте і тут не варто перебільшувати однастайність — саботаж кримським ханом Девлет Гереем (1551—1577) походу на Астрахань 1569 р. застерігає проти того, щоб вбачати у ханаті лише слухняне снаряддя османської політики навіть у цьому регіоні.

Тільки ці факти свідчать: якщо татарські *рації* й можна вважати інструментом османської політики, то лише з великими застереженнями. З упевненістю можна говорити лише про те, що Османи прагнули до того, аби зробити татар слухняним знаряддям. Але цього недостатньо, щоб вважати кримські рації виключно політичною акцією Порти.

Попри розбіжність з фактами, політична мотивація кримських набігів та вбачання у Криму слухняного васала вже тривалий час домінує в російській, радянській та й українській історіографії. Вона коріниться в ідеї суперництва слов'янства з турецьким світом, що здається монолітним. Ця ідея втілювалася в образах то протистояння християнства ісламові, то боротьби лісу зі степом, то несумісності цивілізації та варварства тощо. Як і всяка ідея, вона виникла не одразу. Жоден з літописів, ані український, ані тим більше московський, не вкаже на дату 1482 р. як початкову в історії набігів. У Хроніці Софоновича, приміром, навіть не згадується про спалення Києва, але розповідається про інші великі набіги татар — 1505 та

1506 рр.¹⁵ Львівський літописець, згадуючи про скасування Київського князівства 1471 р., не повідомляв про катастрофу 1482 р., а перший похід згадує під роком 1498¹⁵.

В Російській імперії історики спочатку навіть соромилися згадувати похід татар на Київ 1482 р. Ще за петровської доби В. М. Татіщев у своїй "Історії Російській" наївно трактує цю акцію (щоправда, датовану 1484 р.) як помсту Івана III королю Казимиру за "привід" золотоординського Ахмада Хана 1480 р.¹⁶

М. М. Карамзін у вже було відомо про листування між ханом і московським князем та обставини київського набігу Менглі Героя 1482 р., і він краще уявляв його причини. Засоромлений опортунізмом та відверто нехристиянською поведінкою Івана III, він навіть вигадав історію про те, що православні москалі взагалі почувалися обуреними і шкодували, бачачи, що "Росія (sic!) насилає варварів на єдиновірних палити й грабувати святі церкви, найдавніші пам'ятники"¹⁷. Ніяких висновків про зв'язок набігу на Київ 1482 р. та наступні набіги, а тим більше про зв'язок з османським завоюванням він не робить.

Не робить цього і С.М. Соловйов, який ретельно переповідає події 1482 р. і вже не переймається християнською моральною оцінкою Івана III. Більше того, він аплодує йому фразою: "Крым избавил Москву окончательно от потомков Батыевых"¹⁸.

Зазначимо, що найголовнішим внеском Соловйова до дискурсу про набіги стала романтична концепція історії Росії як одвічної боротьби лісу зі степом. Ця романтична ідея вже задавала схему для характеристики стосунків між Москвою та Кримом, що послужить для наступних генералізацій. Це була також російська версія орієнталізму, що саме у той час став набирати силу в гуманітарних дослідженнях як форма колонізаторського світогляду Західної Європи¹⁹. Західний статус Росії не був беззаперечний з багатьох причин ані всередині країни, ані за її межами, тому опозиція "ліс — степ" дозволяла росіянам засвоїти орієнталізм у "домашній моделі", не дратуючи європейців та слов'янофілів претензіями на "західність", і до того ж задовольнити претензію на винятковість, самотність, окремішність Росії від решти Європи.

Справжній орієнталізм у цій ділянці досліджень утверджується завдяки Василю Дмитровичу Смирнову та його двотомній праці з історії Кримського ханату²⁰, яка принесла авторові ступінь доктора турецько-татарської словесності факультету східних мов Санкт-Петербурзького університету. Ця праця ще й сьогодні залишається найбільшою за обсягом історією Кримського ханату і за браком інших — найавторитетнішою. З наукової точки зору, вона була застарілою вже на час її виходу в світ. Н. Веселовський у своїй докладній рецензії²¹ слушно дорікає авторові за надмірну описовість, брак джерелознавчої критики і надзвичайну слабкість історичного аналізу. Що таке був кримський хан? Як впливали на його владу султан і кримські клани? Чому османські султани так легко могли міняти ханів на престолі? Чому Кримський ханат так довго проіснував? Рецензент зауважує, що В. Д. Смирнов у своїй книзі не лише не дає жодної відповіді на ці та багато інших фундаментальних питань, але навіть не ставить їх. На думку Н. Веселовського, в голові читача залишалася темрява, і політична історія Кримського ханату повинна була уявлятися йому якоюсь безтолковістю, в якій було дуже важко розібратися²².

Будучи більше фахівцем з мови та літератури, В. Д. Смирнов перебував у полоні модних орієнталістичних ідей. Вплив з боку європейських орієнталістів відчувається вже у словах назви: "...під зверхністю Османської

Порти", що були запозичені з назви праці про історію кримських ханів відомого австрійського османіста Й. фон Гаммера-Пургшталя²³. Головна теза В.Д. Смирнова: Кримський ханат — османська маріонетка й анахронічний режим, що чекав на вступ під протекцію прогресивнішої держави (читай: Російської імперії). Це переконання і його руйнівний вплив на всю концепцію дослідження відзначав і Н. Веселовський. "Нам видається, — писав він, — що "верховенство" Оттоманської Порти збиває автора дещо в сторону від головного шляху й заважає йому з'ясувати значення й становище татарського хана"²⁴.

Не слід, однак, вважати В. Д. Смирнова татарофобом, чого можна було б очікувати від орієнталіста його часу, коли нічого протиприродного не було б у тому, щоб стати, як, наприклад, Ж. Е. Ренан, семітологом і антисемітом водночас. Навпаки, його концепція османсько-кримських відносин покладала провину за політичні акції татар на Туреччину і таким чином до певної міри реабілітувала їх за набіги в очах колишніх постраждалих.

Більше того, Смирнов намагається зменшити враження від наявного напруження у татарсько-слов'янських відносинах. З цією метою він навіть порівнює татарські напади (чапули) з козацькими "плюндруваннями"²⁵ Криму і повчально додає цілком тривіальну думку, мовляв, в історії народи частіше бувають мучениками, аніж обранцями долі. Обґрунтування політики того чи іншого кримського хана його моральними якостями, що було в дусі часу, також відволікало дискусію від з'ясування політичних та економічних причин татарських набігів. Дослідник власне уникає цього питання в розділах, присвячених Менглі Гереві. Про Україну він там не згадує зовсім, а тільки пише про походи на московські окраїни, що почалися, на його думку, через непосидючих авантюристичних синів Менглі Гереві, та й то тільки через хворобу останнього на схилі літ²⁶. Характерним прикладом поверхового трактування проблеми може служити хоча б такий пасаж, що стосується зовнішньої політики Сахиба Гереві (1533—1551): "Сахиб Гереї не хотів відставати від свого верховного ідеалу султана Сулеймана, досить зухвало ставлячись до своїх християнських сусідів. Цю самовпевненість треба приписати його надії на підтримку з боку султана"²⁷. Крім моралізаторства, Смирнов так нічого й не пропонує, і тут читачів заворожував хіба що авторитет знавця джерел, дарма що в цьому пасажі на них немає жодного покликання. А шкода, адже Сахиб Гереї мріяв про відродження Золотої Орди і сам тішився імператорськими титулами "хакан" та "падишах". Але схема пояснень була цілком симпатичною для російської публіки XIX ст.: "поганій", зухвалий хан вдавався до набігів, аби довести усім свою могутність, якою б примарною вона не була, і розраховував, що завдяки покровительству з боку його сюзерена, османського султана, йому все зійде з рук.

Словом, орієнталізм та великодержавна зверхність В. Д. Смирнова були обмеженими, обережними, половинчастими. Навіть трактуючи ханат як анахронізм, він продовжує захищати кримських татар — мовляв, цей анахронізм був створений і підтримуваний Османами, а Росія забезпечила кримцям здобутки передової цивілізації.

Пояснень для такого "м'якого" месіанізму по відношенню до колишніх ворогів можна знайти чимало. Той же орієнталізм проповідував відповідальність колонізаторів перед мешканцями колоній. В Росії ж незвичність конфігурації колоніальної імперії, в якій одним кордоном охоплювалась і метрополія і колонії, тим більше створювала ілюзію унітарності держави. Завдяки цьому "іногородці", як сусіди панівної нації, посідали в

Російській імперії вищий статус, ніж аборигени в заморських колоніях західноєвропейських країн, — вони були громадянами, хоч і другого сорту, але не дикунами. У маніфесті Катерини II 1783 р. про приєднання Криму проголошувалася рівність мешканців ханату з корінними підданими Російської імперії.

Зі свого боку й самі "іногородці" — в усякому разі представники інтелігенції — часто не лише комфортно почували себе "росіянами, залишаючись водночас татарами й мусульманами", як, наприклад, І. Гаспринський, а й бачили прогресивне, світле майбуття для своїх народів у наближенні до російської культури. Згадаймо, що Ісмаїл Гаспринський (1851 — 1914) був харизматичною особою не лише кримських татар, а й мусульман Росії та й Османської імперії, і він бачив перспективи татарсько-російського діалогу саме у вестернізації мусульманського світу російським шляхом і навіть під покровительством Російської імперії, як йому здавалося, "майбутньої найвеличнішої мусульманської імперії"²⁸.

Таким чином, трактування В. Д. Смирнова добре узгоджувалися не тільки з антитурецькою зовнішньою політикою Російської імперії, але й сприяли створенню фундаменту для російсько-татарського діалогу в самій Росії у час, коли татари вже майже зникли з Криму фізично. Точка зору В. Д. Смирнова швидко здобула визнання істориків Росії, і вони стали сприймати її як доведений факт, що існує незалежно від конкретних деталей.

В. О. Ключевський у своєму "Курсі російської історії" мимохідь зазначив уже як беззаперечний факт: "По завоюванню Казані й Астрахані найбільше турбот завдавав Москві Крим своїм зв'язком з турками, які завоювали його в 1475 р." ²⁹

Витоки таких ідей слід шукати в працях кримського грека з татарським прізвищем — Феоктиста Аврамовича Хартахая, зокрема в його відомій статті 1868 р. "Історична доля кримських татар"³⁰. Статтю було написано під враженням масової міграції татар до Туреччини. Автор, вважаючи, що кримські татари вже зникли з Криму не лише політично, але й фізично, прагнув відсторонено дослідити їхню історію, що, на його думку, продовжувала мати велике наукове значення саме для російської історії. Тому, ставлячи татарам на карб хижість, користолюбство, жадібність, Хартахай намагається урівноважити суворі оцінки кількома шляхами. Так у ньому прокидається жалість до татар, хоча цілком у стилі орієнталізму — зверхня й іронічна. Тому історія Кримського Юрту, в його зображенні, вся така непутяща й надзвичайно одноманітна. Хартахай було висловлено й думку про те, що самі татари жорстоко розплачувалися за свою нерозумну поведінку стосовно сильних сусідів³¹. Він був не проти повторити й одвічну ідею письменників осілих народів: для потерпілих татари були не стільки ворогом, скільки природним лихом, від якого не можна було вберегтися³².

Оригінальним було те, що Хартахай прагнув прикрасити російсько-кримські відносини, хоча рідко оперував аргументами, почерпнутими з джерел. Він, власне, й починає із заяви про те, що татари справили значний вплив на російську історію, ідеалізує релігійну терпимість та порядки в Кримському ханаті, вказує на позитивну роль вкладів московських викупів за полонених у розвиток кримських міст, пропонує не перебільшувати економічне значення набігів. Це він уперше сформулював думку про те, що Іван III визволив Московію від татарського іга з допомогою інших татар — цю популярну ідею поділяли не лише В. Д. Смирнов та його критик Н. Веселовський, а й класики марксизму-ленінізму, хоч про неї й

призабули у радянський час. Запропонував Хартахай також перекласти гріхи за работоргівлю на ногайців принаймні з другої половини XVII ст. Це було зручно, адже ще задовго до появи статті ногайці залишили український степ, а отже, відповідати на цей закид не було кому.

Всі ці теорії, що не спиралися на ґрунтовну джерельну основу, були чистим орієнталізмом на кшталт європейських белетристів-мандрівників по Сходу XIX ст., яких Е. Саїд відносив до другої категорії орієталістів — тих, кого сильніше вабила екзотика Сходу, а не прагнення його пізнання. Несподіваність трактувань була не лише прагненням зняти гостроту питання про спадщину кримсько-російських стосунків, що само по собі було екстравагантною метою, а й прагненням тієї самої екзотики. Пізніше В. Д. Смирнов, все-таки будучи насамперед вченим, тим не менше висловить цю думку максимально відверто: "В історії, як і в поезії, люди любуються самі собою й не дбають про її практичні уроки, що нібито складають її найбільшу вартість". Втім, практичні міркування не залишали й Хартахая. В його судженнях про татар відчувається прагнення знайти спільну мову з татарами. Тут у ньому борються, з одного боку, почуття рівного сусіди, як кримського грека, а з іншого, — почуття зверхності "старшого брата", як представника імперського істеблішменту, який відповідає за свого меншого, "нерозумного" брата, але не чужака.

Українським інтелектуалам тема спільної мови з татарами також не була чужою, і вони сприйняли точку зору Хартахая—Смирнова. Пробудження національної свідомості висунуло перед ними болючу проблему співіснування з імперською Росією³³, проблему, що постала й перед кримськими татарами. Тому свідомо чи ні, українська інтелігенція виявляла співчуття та інтерес до діалогу між двома сусідами³⁴. В найгострішому питанні — про набіги — думка Хартахая про більшу відповідальність "третьої" сторони могла виручити. Тільки українці звернули увагу на турків, а не на ногайців. М. Драгоманов та В. Антонович у передмові до видання "Історичних пісень малоруського народу" (1874) приписують початок епохи "меча й бича татарського" появи у Криму 1475 р. турків, а вже потім згадують про московсько-кримський союз Менглі Герєя з Іваном III. Втім, роль Московщини у підбурюванні татар до набігів прирівнюється до ролі Польської держави³⁵. Д. І. Яворницький до крайності посилив звинувачення турків, яких він протиставив татарам: ніби за Гаджжі Герєя процвітала ще дружба між слов'янами й татарами, а вже 1478 р. (sic!) Кримом заволоділи турки, які й принесли з собою фанатизм, що й проявився у походах за ясиrom³⁶. О. Єфименко в тому ж дусі стверджує: "Менглі, вже вассал Високої Порти, починає жорстоку й завдяки сприянню турків дуже успішну боротьбу з Литовсько-Російською державою"³⁷.

М. С. Грушевський в "Історії України-Руси", критично переглянувши відомості про події, пов'язані з антилитовською політикою Менглі Герєя, не вважав, що це османці підбурювали кримського хана до війни з Великим князівством Литовським. Османський фактор він згадав лише у зв'язку з тим, що Менглі Герєєві пощастило повернути собі престол у Криму з османською допомогою, хоча вже в ролі османського васала³⁸. Незважаючи на своє підданство Порті, Менглі Герєй дістав шанс повернутися до союзу з Московією, укладеного ще 1474 р. Між іншим, історик ретельно занотовує, що наслідком цього союзу стала Менглі Герєєва виправа на Поділля під час "стояння на Угрі" 1480 р.³⁹ Отже, не складається враження, ніби М. С. Грушевський вважав османське завоювання прямою причиною кримських походів, хоча і він був схильний перебільшувати османський вплив на Кримський ханат. Але пізніше в "Очерке истории украинского

народу" (К., 1991. — С. 113) він допускає стилістичну неохайність, поєднавши в одному узагальнюючому реченні вказівки на васалітет Криму, зміну зовнішньополітичного курсу Криму на ворожнечу з Литвою, захоплення Києва 1482 р. та спустошувальні набіги кримців на Україну: "Син Хаджі-Герей Менглі Герей, зміцнивши становище визнанням верховної влади Туреччини (?! — *О. Г.*), з 1482 р. змінює своє ставлення до Литви й Польщі й починає своїми набігами спустошувати їхні землі"⁴⁰. Так, внаслідок нечіткості та дрібних помилок редакції ця популярна схема з'являється і в праці М. Грушевського.

У цьому протиставленні татар туркам, здається, й слід шукати витoki "благородної традиції М. Коцюбинського у ставленні до кримськотатарського народу", яку Юрій Кочубей виставляє як приклад, що його варто наслідувати українським письменникам⁴¹. В усвідомленні спільного положення українців та кримських татар в імперській державі черпали натхнення для "гуманістичного, збалансованого, об'єктивнішого", за визначенням Ю. Кочубея, зображення українсько-татарських відносин українські письменники П. Куліш, З. Тулуб, пізніше Р. Іваничук.

Зазначимо, що й українському світоглядові XVI—XIX ст. також була властива двоїстість сприйняття татар і турків. Тоді татари також сприймалися як сусіди, майже "свої", а турки видавалися грізною далекою силою. Проте у козацькій лицарській ідеології образ турка зазнав навіть виразної ідеалізації, нехай хоч як супротивника⁴², чого не було помітно у ставленні до них у письменницькому середовищі. Українські письменники, зворотно сприймаючи "своїх" татар та "чужих" турків, списували на "чужаків" турків частину гріхів "своїх" татар.

Після депортації татар з Криму відпала необхідність у пошуках різниці між татарами й турками. Обидва народи зайняли місце "поганих героїв" в історії СРСР. У тезах ЦК КПРС "Про 300-ліття возз'єднання України з Росією" турки з татарами називаються розбійниками, поневолювачами, іноземними загарбниками, а боротьба з ними визначена історичною необхідністю та корінним питанням національного буття українського й російського народів⁴³. Звичайно, що радянським історикам залишалося лише переповідати ці постулати.

Не залишилися осторонь партійних настанов й українські письменники, які відтоді вже могли не стримувати ненависті до татар і витискати з читачів сльози, вважаючи, що в такий спосіб вони краще служать "своїй" нації. Українські думи та історичні пісні, що містять чимало згадок про лиха, заподіяні татарськими набігами, здавалися надійним підтвердженням "нового" підходу. При цьому, щоправда, забувалася ідеалізація турків з татарами у деяких козацьких піснях та літописах, що їх відгомін ще було явно чути в "Історії Русів". Але ці твори не перевидавалися у радянський час, та й дослідження їх таїло небезпеку бути звинуваченим у "буржуазно-націоналізмі".

Ю. Кочубей у згаданій статті навів чимало прикладів примітивно націоналістичного трактування українськими письменниками повоєнного часу кримських татар, що заохочувалося радянською ідеологією. Варто навести ще один приклад як особливо промовистий. М. Вінграновський у своєму романі "Наливайко" вкладає в уста кримському ханові Газі Герейу молитву, в якій той ніби кається за набіги на Україну і виведення полону. Звичайно, це цілковита вигадка, адже жодного джерела, яке вказувало б на каяття не те що кримців, а взагалі хоч якогось кочовика за набіги, не знайдено, та це й цілковито суперечило б кочовій культурі. Важко сказати, чи автор відчував неправду в своїх фантазіях, але для достовірності він увів

до оповіді реальний факт депортації кримських татар і придумав, як ханові примарилось на хвильку, ніби Аллах у майбутньому покарає його народ за скоєні на Україні лиха вигнанням на чужину. Так письменницька уява прирівняла сталінське свавілля до Божого суду! І це при тому, що Україна теж пізнала на собі сталінізм. Що тут додати?

Російські історики тішилися більшою свободою і могли посилатися на орієнталістів минулого (бо власна історична тюркологія занепадала). Втім, їм ніколи не бракувало щирості у бажанні захищати московські інтереси, і вони самі агітували колег-провінціалів за тезу про повне узгодження кримської та османської політики. Між іншим, західні історики справедливо кепкували зі своїх радянських опонентів повоєнного часу за популярність серед тих подвійного визначення "турецько-татарський", особливо тоді, коли його застосовували до епох, віддалених на цілі століття від османського завоювання Криму⁴⁴.

Повернення кримських татар у Крим змінило ситуацію. З одного боку, перед ними постала потреба подолання пануючих негативних стереотипів у ставленні до кримських татар, з іншого, — визнання Кримського ханату національною державою кримських татар, яку вони вважають найвищим злетом своєї історії, гостро поставило перед ними проблему оцінки набігів їхніх предків на Україну. Цього ж вимагав і потужний сепаратистський рух у Криму, що виступав під проросійськими та антитатарськими гаслами, для якого набіги служили найліпшим підтвердженням найгірших звинувачень проти татар.

Завдання виробити новий погляд на історичне минуле кримських татар взяв на себе від їхнього імені В. Возгрін — член Меджлісу кримських татар. Його книгу "Исторические судьбы крымских татар" відзначає не лише подібність її назви до назви статті Феоктиста Хартахая, а й однакова аргументація: вона рясніє цитатами з праць того ж Хартахая, Смирнова, Яворницького. Головним своє завдання В. Возгрін — росіянин, але, за власним визначенням, представник кримського автохтонного населення — бачив у тому, щоб довести існування у кримських татар відкритого суспільства: "Культура татар з моменту її зародження на півострові мала відкритий характер"⁴⁵. Цьому нібито відкритому суспільству Криму заважали впливи з боку беззаперечно деспотичних імперій — османської та російської. Як бачимо, порівняно з попередниками, до списку винних перед татарами додається ще й Росія. Проте відверто звинуватити турків у причетності до работоргівлі В. Возгрину заважають протурецькі симпатії кримських татар, що не в останню чергу зобов'язані турецькій економічній допомозі та релігійним місіям. Тому йому доводиться обережно натякати на відповідь на риторичні питання про головних винуватців у работоргівлі, а для вірності проводити паралель із сучасністю — мовляв, хто мусить нести відповідальність за наркобізнес — затуркані селяни, які сіють мак, чи "ділки цивілізованішого світу?"⁴⁶ Невже татари не зрозуміли, про кого йдеться?

В українському середовищі пошук зближення з кримськими татарами на ґрунті спільних політичних інтересів знайшов прояв не лише у практичній політиці, зокрема в альянсі Меджлісу кримських татар та Народного Руху України, а й у поверненні істориків до старої ідеї про спільну боротьбу з "головним" ворогом. О. Апанович у своїх романтичних нарисах про запорозьких козаків, виданих 1991 р., написала так: "За спиною кримських ханів і феодальних володарів-мурз весь час маячила зловісна кривава тінь султанської Туреччини, що викликала й інспірувала татарські напади і до своїх агресивних планів завжди включала загарбання України"⁴⁷.

Згадувана вище стаття Юрія Кочубея, надрукована 1993 р., цікава нагромадженням усіх можливих підходів, що відбивають пошуки перехідного періоду в Україні — від радянської провінції до окремої держави. Починає автор із заяви, що на відміну від літераторів орієнталісти повинні досліджувати проблему і не мають права керуватися застарілими стереотипами про об'єкт своїх досліджень, себто про турків з татарами. Тракткування набігів було обране для демонстрації нового неупередженого і наукового підходу. Справді, автор береться за наукову аргументацію, спершу з антропології — мовляв, татарськими набігами керували недорозвиненість моралі (низька вартість свободи й людського життя), властива для епохи. Далі, як ерудит-сходознавець, він закликає у свідки того-часні джерела, мовляв, ще авторитетний мусульманський історик та філософ XIV ст. Ібн Халдун відкрив неусвідомлювані суспільством "особливості економічного життя та суспільні протиріччя між кочовиками та осілими народами", що й викликали набіги. Що ж, Ібн Халдуна дійсно цікавила ця проблема, і його спостереження багаті на деталі, часом точні, однак не раз і дуже наївні⁴⁸. Але далі йде добре знайомий ще від Смирнова зразок "виваженого" підходу — порівняння набігів татар до козацьких походів. Здавалося б, усе й піде за Смирновим, який ладен був простити татарам набіги в обмін на мир і злагоду в колоніальній, але прогресивній Російській імперії. Але націоналізм бере гору в міркуваннях Ю. Кочубея, і він кидається обороняти "своїх" українців, відмежовуючи їх від причетності до работоргівлі, і цим, по суті, залишає за ними право вищого суду над татарами (за гріхи ж бо!), а під гарячу руку ще й над мусульманами (!?): "...на нас немає **гріха** торгівлі невольниками. **Ми своїх** визволяли, а **мусульман просто (sic!) вбивали**". У цих словах відчувається, з одного боку, залізна логіка "Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією", а з іншого, — така знайома лагідність до знищеного ворога, яку колись виявив Сірко над побитими потурченцями, насильно виведеними з Криму: "Простите нас братія, а самі спите тут до Страшного суду". Що ж, так само ефектно, як і ново! Втім на останок Ю. Кочубей знову рушає давно випробуваним шляхом і нагадує про спільного ворога, з яким треба боротися "за остаточне визволення як українського, так і кримськотатарського народу". Тільки якого ворога? Присвятивши статтю з'ясуванню стереотипів про турків і татар, автор робить висновок, що стосується тільки татар. Виходить, знову з турками нема про що говорити. Чи це натяк на іншого спільного гнобителя українців і татар? Так чи інакше, а схема якоїсь третьої сили в українсько-татарських відносинах, яка в усьому й винна, спрацьовує знов і знов.

Очевидно, що політичне обґрунтування кримських набігів живилося в українській та російській історіографії не стільки повідомленнями джерел, скільки ідеями, які сповідували дослідники чи які їм нав'язувалися. Цікаво, що навіть орієнталізм, який диктував негативне ставлення В. Д. Смирнова та українських письменників до східняків турків ("багаті, зманіжені, підступні" тощо), відступав у ставленні до таких самих східняків — кримських татар, коли дослідників і митців понад усе цікавила проблема взаєморозуміння татар та слов'ян. Але проблема не знімалася — її радше відсували як другорядну.

Цілком осібно позицію стосовно татарських нападів запропонував А. Кримський, який, маючи кримське коріння, не роздвоювався у своїх національних почуттях між українською та татарською (чи російською) ідентичністю⁴⁹, його позиція спирається на наукові аргументи — історичні джерела, антропологічні дані. Висновок дослідника зводився до того,

що втрати українського населення внаслідок работоргівлі мали своїм наслідком породичання між українцями й кримськими татарами.

Про такий підхід нагадав О. Пріцак у своїй доповіді "Що таке історія України?" на I Конгресі українців. Він навіть висунув паралельну ідею, що коли дивитися на Україну як на спадкоємицю всіх держав, які існували на її території, татари виявляються предками сучасних українців нарівні з козаками. Причому завдяки тій же його доповіді тепер в Україні стали широковідомі ствердження Евлії Челебі — "османського Марко Поло", що Крим у другій половині XVII ст. був населений переважно українцями⁵⁰.

Я. Р. Дашкевич хоч і з оговірками, але пристав на цю точку зору, коли характеризував політику Запорозької Січі і насамперед кошового І. Сірка як грабіжницьку, короткозору і по-жорстокому тупу по відношенню до населеного українцями та потурнаками Криму, внаслідок чого закріпився розкол між українцями, які мешкали на Україні та в Кримському ханаті⁵¹. Щоправда, він зазначав, що мова може йти лише про антропологічну, а не етнічну спорідненість. Я також свого часу звернув увагу на існування підстав для висновку про етнічну близькість двох народів, пославшись на приклади свідомого ставлення українців до своєї спорідненості з кримськими татарами XVII ст.⁵² На цьому тлі в діях Сірка і справді було не більше політики, ніж у звичайнісінькому розбійництві. Втім, ця дискусія зрештою торкнулася несподіваного наслідку набігів, але мало стосувалася їхніх причин, мотивів та передумов.

Постає питання про економічну природу набігів. Чому? Тому, що головна мета набігів добре відома — взяття полону, який являв матеріальну цінність. Він або осідав у Криму, або продавався в Османській імперії. Саме це було головною метою набігів, хоча джерела розповідають також про грабунки, вбивства, розорення — що було притаманне бойовим діям. Згадаймо, що навіть українські, польські та московські джерела вимірювали шкоду, завдану татарами не кількістю спалених осель, вбитих, сумою всяких збитків, а насамперед (якщо не виключно) кількістю полону. Отже, йде мова про набіги як про першу ланку у ланцюжку работоргівлі. Крім того, переміщення значних мас народу також створювало значні економічні проблеми. Якщо вважати, що Крим був відносно перенаселений, то тим більше незрозуміло, навіщо в ньому осідала така сила невільників та їх нащадків, які до того ж знаходили тут другу батьківщину.

Сучасники подій, як кримські, османські, так і російські, польські та інші, в один голос твердили про значення работоргівлі для економіки Криму. Щоправда, дуже часто цей аргумент формулювався не прямо, а риторичним питанням: "Якби кримці не ходили у походи за невільниками, то з чого б вони жили?" Проте пізніші покоління істориків здебільшого відкидали таке пояснення причини нападів, а заразом ігнорували економічний бік проблеми. Я. Р. Дашкевич відверто зауважив, що таке пояснення не витримує історичної критики. Але чому ні? Хіба не про те саме писав ще 1877 р. у нарисі про турецьку неволю П. Куліш? Уловивши суть згадок про торжища, які виникали при розподілі полонених, П. Куліш надзвичайно живо і точно змалював економічний ефект від работоргівлі для Кримського ханату: "Російська кров, яку продавали з рук у руки, оживляла турецький і татарський млявий побут, давала рух ремеслам, з'єднувала племінну багатолюдність в уявно-багате суспільство"⁵³.

Між іншим, навряд чи випадково, що кілька найбільших міст Правобережжя України (майже всі вони є обласними центрами) розвинулися саме уздовж прямої, що простяглася від Запоріжжя через Кіровоград,

Умань, Вінницю, Хмельницький і Тернопіль до Львова і колись служила татарам найкоротшим шляхом углиб країни.

Зарубіжні дослідники теж звертали увагу насамперед на економічні мотиви татарських набігів. Вони ввели до наукового обігу дані про фінансову незалежність ханату від Порти, що досягалася значною мірою за рахунок работоргівлі⁵⁴. Та й в османському Криму, як з'ясувалося, работоргівля приносила щонайменше четверту частину прибутків⁵⁵. Здавалося б, цілком уявна позиція П. Куліша діставала, таким чином, підтвердження з османських джерел.

Та, на нещастя для цієї теми, вона залишалась об'єктом ідеологічного суперництва між радянськими істориками та їхніми західними колегами, особливо після депортації кримських татар. Західні дослідники взяли на себе роль заступника депортованих, викреслених у Радянському Союзі з історії кримських татар. Шукаючи аргументів у відповідь на політичні спекуляції російських та радянських істориків довкола набігів, зарубіжні дослідники нерідко захоплювалися самою дискусією настільки, що робили заяви, які могли викликати справедливі заперечення в українців⁵⁶ і не тільки у них. Наприклад, ось який висновок робить Алан Фішер: "Можна зрозуміти, чому слов'янські історики з розпачем описують ці події [набіги. — *О. Г.*]; та все ж якщо подивитися на них з менш емоційної та націоналістичної перспективи, ці рейди за рабами можуть здаватися дуже успішною економічною діяльністю, що надавала засоби, за рахунок яких татари розвинули жваве міське та культурне суспільство"⁵⁷. Якби те саме було сказано: "відкинувши емоційну та націоналістичну перспективу", — про торгівлю африканськими рабами у США, її авторів інкримінували б расизм, і навряд чи він знайшов би собі роботу в американському університеті. Так що, на жаль, діалогу годі було чекати.

І все ж таки варто уважно поставитися до доробку зарубіжних вчених у дослідженні работоргівлі у Північному Причорномор'ї. Адже попри політичну заангажованість, вони зробили серйозні кроки у вивченні даної проблеми.

Одним з аргументів, яким часто користуються для того, щоб пояснити татарські набіги, є дані про існування в цьому регіоні работоргівлі до османського завоювання. А. Фішер нагадує про те, що перший фіксований джерелами татарський набіг відноситься до 1468 р. З огляду на непевну хронологію, лакуни у слов'янських джерелах ця дата не може бути визнана остаточною, тим більше з урахуванням свідчень про існування більш ранніх відомостей. Це як раз робота, яку мусять виконати українці. Вагомим доказом є посилання на праці дослідників середземноморської работоргівлі у середні віки, які засвідчують існування работоргівлі в північно-причорноморських колоніях Генуї та Венеції⁵⁸. Г. Іналджик також звертає увагу на явні сліди генуезької работоргівлі в економіці Чорноморського басейну за османського панування⁵⁹.

Про генуезько-венеціанську работоргівлю в цьому регіоні було написано чимало, насамперед дослідниками історії Венеції та Генуї. Вони опрацювали архівні матеріали двох купецьких республік і видали на їх підставі кілька першокласних монографій та статей. Особливо слід відзначити піонерську працю Мішеля Баляра 1968 р. про невольництво у Генуї⁶⁰, що потім увійшла до його монографії по генуезькій "заморській" колонії⁶¹. Узагальнюючою фундаментальною працею стала монографія Шарля Верліндена про невольництво у середньовічній Європі⁶². До свого дослідження він долучив як результати М. Баляра, Ж. Геерса, Р. Де-лора, Д. Джофре⁶³ стосовно Генуї, так і власні, здобуті в архівосховищах

інших держав, зокрема Сицилії, Неаполя, Венеції. Проте ніхто з тюркологів не аналізував ці дані, і за винятком загальних посилань на прецедент работоргівлі у доосманську епоху в тюркологічних студіях ними спеціально не цікавилися. Цей розрив треба було б ліквідувати, адже, якщо татари поступово перебирали на себе якісь функції у генуезькій та венеціанській работоргівлі, цей процес неминуче мусив залишити свої сліди.

В цілому зарубіжні колеги просунулися далі у розумінні татарських нападів. Проте більшість їхніх результатів так і залишається невідомою українським історикам. Деякі "нові віяння" все ж заходять і в Україну, але вони мало що можуть виправити. Наприклад, уже згадуваний В. Возгрін у звичній манері — натаками пише про те, що кримські татари у работоргівлі початково "були лише скромними учнями чи то кримських аборигенів, чи то своїх слов'янських сусідів"⁶⁴. Але ж натяк не є аргументом, тому цей "маловідомий" факт работоргівлі греків, русів, генуезців перед татарами в очах публіки залишиться не більше як гіпотезою такого собі тюркофіла. З іншого ж боку, якщо визнати, що "головною функцією створеної Гіреями міцної держави був грабунок сусідів і захоплення полонених"⁶⁵, постає питання, чому таких набігів не було впродовж тридцятилітнього царювання в Криму першого хана Гаджі Герей й аж до 1482 р., і яка ж тоді функція була головною при створенні ханату?

Загальний висновок з даного огляду може бути такий: російська та українська історіографія у питанні про татарські набіги оперувала, по суті, лише одним встановленим фактом, а саме: набіги були. Інтерпретація політичних та економічних причин, мотивації та передумови, періодизація набігів перебували під впливом апріорних політичних міркувань, що змінювалися протягом останніх двох століть принаймні тричі. 1) Засвоєння націоналізму й орієнталізму спричинилося до появи сильних антитатарських акцентів у російській історіографії першої половини XIX ст., що призвели до постання ідеї одвічного слов'янсько-татарського конфлікту, одним з проявів якого й були татарські рацції. Концептуальної довершеності ця ідея набула в поглядах С. Соловйова. 2) Значна кримсько-татарська міграція, що давала підстави говорити про зникнення цього народу, а також реформи в Російській імперії після 1861 р., насамперед розкріпачення селян, що стимулювали посилення в населенні загальноімперської російської тотожності, призвели до пошуків інтеграції також і кримських татар в імперську спільноту. Звинувачення Османської імперії за татарські напади створювали підставу для слов'яно-татарського діалогу. 3) Татарофобія, насаджувана в СРСР після депортації кримських татар в 1944 р., тимчасово зняла розрізнення між татарами й турками.

За десятиліття незалежності України значного прогресу в розробці цього питання не сталося. Історики доволіно користуються різними моделями ставлення — від недавніх і звичних татарофобських до беззастережно виправдальних. В цілому ж дослідження цього питання, що нібито є одним з базових для національної історії, підмінялося в українській та російській історіографії пошуками аргументів переважно політичного характеру, що відповідали ідеологічній політиці. Відсутність початкових даних про походи за невольниками ускладнює з'ясування мотивації набігів. Ігнорувався зв'язок набігів з економікою Кримського ханату та Османської імперії, не було простежено зв'язок з історичними традиціями работоргівлі у Північному Причорномор'ї. Нарешті, в оцінках набігів абсолютно відсутні дані про сприйняття набігів суспільством Кримського ханату та Османської імперії.

На сьогодні є певні здобутки лише у дослідженні економічних параметрів работоргівлі у басейні Чорного моря, але вони залишаються невідомими українським історикам.

Спільним недоліком нагромадженого дискурсу є недослідженість початків татарських рацій, що методологічно обумовлено відірваністю між генуезькими та османістичними студіями, через що залишається невідомим ланцюжок конкретних подій, що дозволив би вибудувати візію работорговельної традиції. Справа в тому, що з огляду на значний розмах татарських рацій наприкінці XV—XVI ст. потрібно мати на увазі тривалий попередній етап підготовки як ринку, здатного споживати десятки тисяч невольників щорічно, так і інфраструктури (транспорт, шляхи сполучення, ринки). Але на сьогодні неясно навіть, як було налагоджене постачання невольників для генуезьких работоргівців? Отже, тим більше не встановлено, як работоргівля перейшла з рук генуезців до кримських татар, наприклад: татари були самі ініціаторами та винахідниками цього промислу, чи спочатку тільки перебували на службі у генуезців?

Тільки з відповіді на всі ці питання може розпочатися наукова дискусія про те, що таке були татарські рації і чим вони обумовлювалися.

¹ Передусім див. праці американського історика А. Фішера: Fisher A. W. Muscovy and Black Sea Slave Trade, *Canadian-American Slavic Studies*. — Vol 6. — 1972. - N 4. - PP. 575-594; idem, The Crimean Tatars. - Stanford, 1978. - PP. 26-28; idem, "Chattel Slavery in the Ottoman Empire", *Slavery and Abolition*. — Vol. N 1, May 1980. — PP. 25—45; idem, "The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. V (1981). - PP. 135-170.

Слід, однак, зауважити, що висновки дослідника іноді суперечливі, що зазначав уже Я. Дашкевич про ясир з України (див. пос. 3). У моїй праці "Україна в міжнародній работоргівлі", що готується до друку, подається інша інтерпретація деяких використаних А. Фішером джерел.

Узагальнюючі дані про вивезення невольників з Криму, знайдені в османських документах, належать Галілю Іналджіку — Див.: Іналджік Н. The Servile Labor in the Ottoman Empire, The Mutual Effects of the Islamic and judeo-Christian Worlds; The East-European Patterned. A. Ascher et al. — New York. 1979. — PP. 25—52. Деякі цифри про ввезення невольників наведено в його праці "Османська імперія: Класична доба, 1300—1600" (переклад О. Галенка, К. // Критика, 1998. — С 143. Підсумок досліджень цього історика про работоргівлю у Чорному морі див. у колективному огляді соціально-економічної історії Османської імперії (Іналджік Н., Quataert D. eds. *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300—1914*. — Cambridge, 1994. — PP. 283-285).

² Новосельський А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва-Ленинград, 1948. — 442 с. Див. додаток 1-й із списком нападів Кримського ханату на Московщину у другій половині XVI ст. та додаток 2-й, в якому зроблено спробу підрахувати кількість полону, виведеного кримцями та іншими османськими підданими з Московського царства у першій половині XVII ст.

³ Докладну бібліографію праць польських істориків вміщено у статті Я. Дашкевича "Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема" // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 40—47. До цього варто додати хіба що працю Д. Колодзейчика про турецьку провінцію (*еялет*) Каманіча-Подолья, в якій наведено підсумкові дані про залюднення та господарство краю, одержані з османського податкового реєстру 1681 р. Хоч реєстр і не містить прямих даних про татарські набіги, але вказівки на безлюдні села та необроблювані лани добре демонструють економічні та демографічні наслідки Руїни. Про роль, яку відіграли татарські набіги в спустошенні краю, свідчить той факт, що найбільше потерпілими виявилися села й містечка, розташовані уздовж "Чорного Шляху". Див.: Kołodziejczyk Dariusz. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki, 1672—1699. — Warszawa, 1994. — S. 133—148 a.

⁴ Дашкевич Я. Р. Назв. праця. — С. 41.

⁵ Див.: Кушнарєва М., Гончаренко Н. "Школа іншування" // Критика. — 2001. — № 4; Галенко О. "Ігри ксенофобів" // Критика. — 2001, № 5.

⁶ На цей факт звертає увагу Я. Дашкевич (див. його вищеназвану працю "Ясир з України..." — С. 43). Іспанський мандрівник Перо Тафур, який відвідав Кафу 1438 р., засвідчив походи за ясиром на Україну ще від часів громадянської війни Жигмонта із Свидригайлом на початку 1430-х рр. — Див. нашу (О. Г.) публікацію: "Крим у 1438 р." // Україна в минулому. — Вип. VI. — Київ—Львів, 1996.

⁷ Воно стало відомим завдяки публікації О. Малиновського "Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими Великими Князьями и бывшими в Крыму царями с 1462 по 1533 год" // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. V. — Одесса, 1863. — С. 178—419; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. — Т. I. // Сборник Русского исторического общества. — Т. 41. — СПб., 1884.

⁸ Див. підсумок його досліджень на цю тему: Іналджик Г. "Боротьба за східно-європейську імперію, 1400—1700 рр.: Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: Історія і сучасність (Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 13—14 травня 1994 р. — С. 116—129).

⁹ Найновіше дослідження у цій галузі див.: Murphey Roads. Ottoman Warfare, 1500—1700. — New Brunswick, 1999. — 278 р. Скептичні зауваження про нібито загартувані плани Османської імперії відносно Речі Посполитої див.: Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki, 1672—1699. — Warszawa, 1994. — S. 46-51.

¹⁰ Berindei M., Veinstein G. L'empire ottoman et les pays roumains. 1544—1545: Etude et documents. — Paris—Cambridge, 1986. — С. 91—100.

¹¹ Там же. — С. 91—92. Див. найновіше дослідження відносин між Османською імперією та Річчю Посполитою з публікацією мирних грамот-привілеїв (*агд-наме* та *те-мессюків*), виданих османськими султанами: Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15—18 century): An Annotated Edition of Ahdnames and Other Documents. — Leiden—Boston—Köln, 2000. — 721 p. + 32 pi. and 3 maps.

¹² Veinstein G. "Inoccupation ottomane d'Ocakov et le probleme de la frontiere lituano-tatare, 1538—1544", Passe turco-tatar present sovietique: Etudes offertes a Alexandre Bennigsen. — Paris, 1986. — P. 123—155.

¹³ Berindei M., Veinstein G. L'empire ottoman et les pays roumains. 1544-1545. — р. 96.

¹⁴ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / вид. Мицик Ю. А., Кравченко В. М. — К., 1992. — С. 185.

¹⁵ Бєвзо О. А. Львівський літописець і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. — Вид. 2-е. — К., 1971. — С. 99.

¹⁶ Татищев В. Н. История Российская, в 7 т. — Т. VI. — Москва—Ленинград, 1966. — С. 76.

¹⁷ Карамзин Н. М. История государства Российского, в 12 т. — Изд. 4-е. — Т. VI. — СПб., 1834. — С. 167-168.

¹⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. В 15 кн. — Кн. III. — Т. 5. — М., 1960. — С. 87.

¹⁹ Світогляд або політична теорія, згідно з якою світ було одвічно поділено на дві цивілізації — культурно розвинений, раціоналістичний, домінуючий Захід і недорозвинений, ірраціональний, фанатичний Схід, якому було наперед визначено підкорятися Заходу. Цей світогляд, його зв'язок з європейським колоніалізмом, вплив на наукові дослідження європейців про країни Сходу були досліджені у знаменитій книзі американського політолога та літературознавця ліванського походження Едварда Саїда "Орієнталізм" (Edward W. Said. Orientalism. — New York, 1978. — Репринт 1994. — 394 с). З виходом цієї книги термін "орієнталізм" дістав його сучасне значення. Термін, як і самий світогляд, були невідомі в радянський час і ігноруються дотепер, незважаючи на популярність теми "Україна між Сходом та Заходом". Початок дискусії в Україні на цю тему див.: Толочко О. "The Good, the Bad and the Ugly" // Критика. — 1998. — № 7—8. — С. 24—31; Галенко О. "Українці між карасями і піраньями" // Критика. — 1998. — № 11. — С. 28; Галенко О. Роксоланіада: Витівки українського орієнталізму // Критика. — 1999. — № 4. — С. 11—17; Кочубей Ю. "До специфіки українського орієнталізму" // Східний світ. — 1996. — № 2 (К., 1999). — С. 134—139.

²⁰ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887; Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии. — Одесса, 1889.

²¹ Н. Веселовский. Рецензия на книгу В. Д. Смирнова "Крымское ханство..." // Журнал Министерства народного просвещения. — 1889. — Январь. — С. 168—203.

²² Там же. — С. 199, 201.

²³ Hammer-Purgstall J. Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft. — Wien, 1856. — 258 s.

- ²⁴ Веселовский Н. Указ. соч. — С. 196.
- ²⁵ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. — С. 8.
- ²⁶ Там же. — С. 346.
- ²⁷ Там же. — С. 415.
- ²⁸ Добірку статей І. Гаспринського "Русское мусульманство" та "Русско-восточное соглашение" див.: Ісмаїл бей Гаспринський. Россия и Восток. — Казань, 1993. А. Фішер справедливо зазначає, що щира проросійська спрямованість І. Гаспринського кидала його до стану найреакційніших російських політиків того часу, які не бачили для "іноземців" Російської імперії іншого майбуття, крім повної русифікації. Див.: Fisher Alan W. The Crimean Tatars. P. 101—102.
- ²⁹ Ключевский В. О. Сочинения в 8 тт. — Т. 3. — М. — Л., 1966. — С. 81.
- ³⁰ Харташай Ф. А. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. — 1866. — № 2. — С. 182-136; 1867. — № 2. — С. 140-174.
- ³¹ Там же. — 1866. — № 2. — С. 202.
- ³² Там же.
- ³³ Нещодавно видані листи Б. Грінченка та М. Драгоманова показують гостроту даної проблеми. Див.: Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — 286 с.
- ³⁴ Згадати хоча б дискусію М. Драгоманова, М. Сумцова та пізніше А. Кримського щодо турецьких анекдотів про Ходжу Насредіна та їх мандри в українському фольклорі. — Див. про зміст дискусії та бібліографію: А. Кримський "Історія Туреччини та її письменства". — Т. II. — Ч. II. — К., 1927. Розділ, що нас цікавить, передруковано у журналі "Сходознавство". — № 5. — 1998. — С. 77—87.
- ³⁵ Див.: Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 53.
- ³⁶ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. — Т. 1. — К., 1990. — С. 321-322.
- ³⁷ Ефименко А. Я. История Украинского народа. — К., 1990. — С. 111.
- ³⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. IV. — Вид. 2-е. — Київ—Львів, 1907 (Репринт: К., 1994). — С. 323.
- ³⁹ Там же. — С. 321.
- ⁴⁰ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — 2-е изд. — К., 1992. — С. 113.
- ⁴¹ Кочубей Ю. "Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів)" // Східний світ. — 1993. — № 1. — С. 102—108.
- ⁴² Детальний розгляд старих українських стереотипів турка й татарина не входить у план цієї статті. Окремі прояви різного ставлення до турків і татар розглядалися в деяких моїх статтях: Налецько А. "The Turkish Image in Ukraine". — TASG-news. — N 38. — March 1994. — PP. 28—32; Його ж. Про етнічну спорідненість українців і кримських татар раніше і тепер. Кримські татари: Історія і сучасність // Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 13—14 травня 1994 р. (К., 1995. — С. 101—109; "Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу", Medisevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — Т. V. — К., 1998. — С. 93-110.
- ⁴³ Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654—1954 гг.). — М., 1953.
- ⁴⁴ Див.: Fisher A. The Crimean Tatars. — Stanford, 1978. — P. 26.
- ⁴⁵ Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 141.
- ⁴⁶ Там же. — С. 196.
- ⁴⁷ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991. — С. 29.
- ⁴⁸ Див. спеціальний розділ "Бедуїнська цивілізація, дикунські народи та племена, умови життя, включно з деякими пояснювальними заувагами" в Ibn Khaldun. The Muqaddimah. An Introduction to History / Transl. from Arabic by Franz Rozenzthal. Edited and abridged by N. J. Dawood. Princeton. — 1969. — P. 91 — 122.
- ⁴⁹ Див. згадку про це О. Прицака у передмові до перевидання "Історії Туреччини" А. Кримського (Київ—Львів, 1996. — С. 7).
- ⁵⁰ Вперше на ці дані звернув увагу Г. Іналджик, див.: Іпалік Н. The Servile Labor in the Ottoman Empire // The Mutual Effects of the Islamic and judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern / ed. A. Ascher et al. — New York, 1979. — P. 39. Нещодавно частину записок Евлії Челебі про Крим було видано у перекладі російською мовою; відповідний фрагмент див.: Евлия Челеби. Книга Путешествия. Турецкий автор Евлия Челеби о Крыме (1666—1667 гг.) (Перевод и комментарии Е. В. Бахревского). — Симферополь, 1999. — С. 113.
- ⁵¹ Дашкевич Я. Р. Українці в Криму (XV—XX ст.) // Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. — К., 1993. — С. 106—107.

⁵² Г а л е н к о О. Про етнічну спорідненість українців та кримських татар раніше і тепер. Кримські татари: Минуле і сучасність (до 50-річчя депортації кримсько-татарського народу) // Матеріали міжнародної наукової конференції (К., 13—14 травня 1994). — С 101—109.

⁵³ К у л и н і П. А. Турецкая неволя // Русская старина. — СПб., 1877. — Март. — С. 388.

⁵⁴ F i s h e r A. Les rapports ottomans avec la Crimée. L'aspect financier, CMRS 13(3). — P. 368—382; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / presents par A. Bennigsen, P. N. Boratav, D. Desai, Ch. Lemerrier-Quelquejey. Paris—La Haye; 1978. — P. 5.

⁵⁵ F i s h e r A. The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century. — Harvard, Ukrainian Studies. — Vol. V, — N 2, 1981. — P. 135-170.

⁵⁶ Д а ш к е в и ч Я. Р. Ясир з України. — С. 41.

⁵⁷ F i s h e r Alan W. The Crimean Tatars. — P. 27.

⁵⁸ Ibid. — P. 26.

⁵⁹ I n a l c i k H. The Customs Register of Caffa, 1487—1490 (Sources and Studies on the Ottoman Black Sea. Vol. 1.) / ed. V. Ostapchuk, Cambridge. — 1996. — P. 146; Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300—1914 / H. Inalcik and D. Quataert eds. Cambridge. — 1994. — P. 284.

⁶⁰ B a l a r d M. Remarques sur les esclaves a Genes dans la seconde moitié de XIIIe siècle, Melanges d'Archeologie et d'Histoire. — Paris, 1968. — P. 637—680.

⁶¹ B a l a r d M. La Romanie Genoise (XII-début du XV siècle). — T. I—II. — Roma, 1978.

⁶² V e r l i n d e n C. Lesclavage dans l'Europe medievale. — T. 2: Italie, colonies italiens du Levant latin, Empire Byzantin. — Gent, 1977. — 1067 p.

⁶³ D e l o r t R. Quelques precisions sur le commerce des esclaves a Genes vers la fin du XIV siècle, Melanges d'archeologie et d'Histoire publics par l'Ecole française de Rome. — T. 78. — 1966. — С 215—250; G i o f f r è D. Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV. Collanta storica di fonti e studi diretta da G. Pistorino. — T. XI. — Genova, 1971. — 334 p.; H e r s J. Esclaves et domestiques au Moyen Age dans le monde mediterraneen. — Paris, 1981. — 296 p.

⁶⁴ В о з г р и н В. Е. Исторические судьбы крымских татар. — С. 157.

⁶⁵ Я к о в е н к о Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С 113.